

Ad fontes!

Надія Левчик

УДК 821.161.2 Грінченко

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті окреслено найважливіші етапи творчого шляху Бориса Грінченка. Звертається увага на основні віхи життя письменника як поета, прозаїка, драматурга, перекладача, педагога, видавця, публіциста, критика, фольклориста, етнографа, мовознавця.

Ключові слова: самоосвіта, просвітництво, культурно-освітня програма, педагогічна діяльність, літературно-естетичний ідеал, національна самосвідомість, духовність, подвижництво, громадянська позиція.

Nadiya Levchyk. Creative Work of Borys Hrinchenko

The essay attempts to outline the most important stages of Borys Hrinchenko's creative work. It must be emphasized that Shevchenko's poetry made a significant influence on the formation of the creative principles of the young author, and, after all, on his whole life. He became a defender of the Ukrainian national idea and a fighter for it on the field of Ukrainian word. With the official prohibition of education as a punishment for manifestation of revolutionary activity, Hrinchenko ardently started his self-education and developed a comprehensive cultural and educational program for himself. Subsequently, he began to write and publish books for common Ukrainian people and dreamt about a popular library for them.

Having made his debut as a poet, B. Hrinchenko passed the exam for being an elementary school teacher. The result of more than a decade of his teaching (1881–1893) was a series of pedagogical research works and textbooks. The writer tried to raise the culture of the people, to prompt their social activity and promote civilized forms of life among them.

The Chernihiv period of the writer's life was the most productive for his cultural and educational work. More than 50 books for common people were issued in Hrinchenko's publishing house (founded in 1894). His fruitful work in the fields of folklore studies and ethnography was reflected in the three volumes of stories, tales, legends and songs published under the title "Ethnographic materials collected in Chernihiv and neighboring provinces" (1895–1899). At the same time in Chernihiv B. Hrinchenko successfully worked as a writer. In particular, he wrote a remarkable dilogy "At the Dark of Night" (1900) – "Under the Quiet Willows" (1901). The hard work of Hrinchenko and his spouse Mariya Zahirnia in favor of the Ukrainian cause as well resulted in the catalog of the first Ukrainian national museum ("Catalog of the Ukrainian Antiquities Museum of V. Tarnovskyi, Compiled by B. Hrinchenko").

In 1902, Borys Hrinchenko moved to Kyiv with his family, intending to focus on the literary work only. However, the actual writing activity was again interrupted for almost two years by vigilant work on the completion of the 4-volume dictionary of the Ukrainian language, which remains an important source to this day.

Keywords: self-education, education, pedagogical work, literary aesthetic ideal, national self-consciousness, selfless labour, civic engagement.

Борис Дмитрович Грінченко (літературні псевдоніми – П. Вартовий, Василь Чайченко, Б. Вільхівський, Л. Яворенко, Іван Перекотиполе, Чернігівець, М. Гримач, Немірич та ін.) народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр (Харківщина) у дрібнопомісній дворянській родині. Його батько (відставний штабс-капітан) пишався родинними зв'язками з П. Гулаком-Артемівським, Г. Квіткою-Основ'яненком, мав гарну бібліотеку світової класики, проте в родині намагався триматися великопанських звичок, виявляв зневагу до "мужицького наріччя" селян. Однак останнє не заважало йому братися за просту селянську роботу: працював на току, клав печі разом із наймитами і вважав, що робота

Борис Грінченко

не ганьбить людину. Мав батько дев'ятнадцять десятин землі й водяний млин – основне джерело доходів родини. Після смерті родича йому дісталася спадщина – хутір Кути. Батько продав Вільховий Яр, і родина переїхала в Кути. Мати Бориса (з панської родини Літаревих) була росіянку. На хуторі Вільховий Яр оточення теж було російське, тому Борис змалку також розмовляв російською мовою.

Дитинство малого Бориса минуло серед розкішної української природи, серед простих селян, які приїздили до млина чи були за наймитів або няньок у Грінченків. Мав він і особливих приятелів – пічника діда Андрія та його дружину бабу Гальку. Це стареньке подружжя розповідало хлопчикові українські казки, різні історії, цікавилася його дитячими справами. Пізніше, як переїхала сім'я в Кути, хлопчик заприятелював зі сторожем дідом Іваном та ковалем. Хутір Кути був біля українських сіл, тому Борис мав змогу добре вивчити українську мову, слухав українські пісні, казки. І хоча в родині батько й мати стежили, щоб діти розмовляли російською мовою, українську Борис вивчив іще дитиною (яке ж було здивування батьків, коли одного разу він заговорив українською). Хлопчик любив на самоті гуляти луками, полями й особливо – лісом, якого в околицях Вільхового Яру було достатньо. Грався він здебільшого теж сам, а пізніше, допомагаючи матері, був за гарну няньку своїм меншим братикові й сестричці.

Здібний хлопчик, який у п'ять років сам навчився читати, рано познайомився із творами В. Скотта, Дж. Байрона, А. де Вінї, Еркмана-Шатріана, В. Гюго, М. Гоголя, О. Пушкіна, М. Некрасова, О. Кольцова і вважав їх своїми літературними вчителями. Прикметно, що пізніше в одному з листів до сестри Аполінарії Грінченко радить їй обов'язково прочитати згаданих письменників, а також додає імена Шекспіра, Діккенса, Беранже, Доде, Гейне, Шиллера, Гете, Лонгфелло, Данте, Гомера та ін., з російських авторів – Тургенєва, Достоєвського, Л. Толстого, Щедрина, Скабичевського, Гаршина, Короленка. Усе це свідчить про його велику ерудицію, освіченість. Ще в дитинстві прочитав Борис і українських письменників: байки Є. Гребінки, українські пісні, друковані в часописах, які потрапляли на хутори. Пізніше, уже учнем реальної школи в Харкові, прочитав "Енеїду" І. Котляревського. Але всі ці твори тоді не справили належного враження на хлопця, який у шість років і сам уже почав писати вірші – російською мовою.

Вирішальною для вибору творчого шляху Грінченка стала поезія Тараса Шевченка, з якою він познайомився у третьому класі реальної школи в Харкові. Почув, як одна пані похвалила поетичні твори Шевченка, і, знайшовши в батьківській скрині "Кобзар", із запалом прочитав книжку. Важко переоцінити факт впливу поезії Шевченка на творчість майбутнього письменника, його подальшу літературну й життєву долю. "Кобзар" став для нього своєрідним Євангелієм. За словами самого Грінченка, після прочитання Шевченка відбулося його духовне прозріння, усвідомлення себе українцем: "Трупи встали і очі розкрилися" [2]. Відтепер він не лише сам починає писати українською мовою, а й стає глашатаєм, оборонцем української національної ідеї, довічним ратаєм на полі українського слова, української культури.

Шевченкова муза, а також суспільно-політична атмосфера, у якій перебував Грінченко-гімназист, навчаючись у Харкові, сприяли формуванню в юнака інтересу до ідей демократизму, просвітництва, народницького руху з його

глибоким співчуттям і щирим бажанням допомогти знедоленим. Така життєва позиція юнака, котрий починає досить критично ставитися до суспільного ладу, суперечила офіційним доктринам тогочасного режиму. За зв'язок із гуртком революційних народників, не тільки за читання, а й розповсюдження забороненої літератури Грінченка в 1879 р. заарештовують. Він дав читати заборонену книжку одному учневі, батько якого побачив недозволене й доповів керівництву школи. Учень указав на Грінченка. Поліція зробила обшук, але, крім “Парової машини” С. Подолинського, не знайшла нічого. У тюрмі Грінченко вперто говорить, що купив книжку випадково в якогось книгаря. Усе одно його тримають під арештом півтора місяця і лише потому звільняють на поруки батькові. Але вчитися далі було заборонено. Ця обставина дуже погано позначилася на життєвому шляху Грінченка: заборона продовжувати освіту, постійний жандармський нагляд, підірване в тюрмі здоров'я, що згодом призвело до невиліковної на той час хвороби – туберкульозу легень. Пізніше дружина письменника Марія Загірня у спогадах писала: “Може, навіть тодішнє сидіння в тюрмі почало руйнувати здоров'я Борисові, бо сидів він узимку в підземній холодній і мокрій камері, в арештантському вбранні: полотняні сорочка і штани та вітром підбитий халат. Мерз дуже, а годовано погано: звичайна рештанська їжа. Та ще дадуть солоної дуже страви, а потім не дають води” [9, 102].

Після тюремного ув'язнення й перебування близько року на поруках у батька на хуторі Кути Грінченко повертається до Харкова. Як згадує та ж М. Загірня, “серед молоді він став героєм”, а “благомыслящие” осуджували юнака як “соціаліста” [9, 103]. Оскільки навчатися далі Грінченкові було заборонено, він починає посилено займатися самоосвітою і вивчає кілька іноземних мов. Макса Нордау з його пристрасною обороною національного чуття, національної свідомості, Сократа й Христа, Лінкольна й Мадзіні, Шиллера й Шевченка, Галілея та Джордано Бруно Б. Грінченко осмислював як борців за правду, рівність і братерство, щастя для всіх. Ідеї та діяння видатних мислителів утверджують його світогляд інтелігента-народника, він стає переконаним пропагандистом просвітницьких ідеалів. Юнак починає наполегливо шукати шляхи практичної реалізації своєї всебічно продуманої культурно-освітньої програми. Рішуче виступаючи проти насильства в будь-якій його формі (вважає насильство прислужником зла, найбільшим гріхом для християнина, гріхом, забороненим Євангелієм), він ратує за освіту, просвітництво, які, на його переконання, тільки й здатні покращити життя людини, світоустрій в цілому. Важливе місце в його культурно-освітній програмі посідав намір видати серію книжок для народу й дітей зокрема.

У Харкові Б. Грінченко за сприяння свого родича дістав роботу писарчука в казенній палаті. Плата була невелика – десять карбованців на місяць, однак ще треба було за квартиру віддати чотири карбованці, тому обідав юнак у дешевій їдальні не щодня, а харчувався в основному хлібом та чаєм. Але він та ще кілька його товаришів-одномудців заощадили невеликі кошти, і 1881 р. в Харкові Грінченко видає три книжки для народного читання: “Про грім та блискавку”, “Два товариші”, “Бідний вовк”. Він мріяв скласти таку популярну бібліотеку для народу, яка б допомогла кожному здобути елементарну загальну освіту, мати основи знань. В “Автобіографії” письменник зазначив, що це було надзвичайно складним завданням, оскільки “цензура знищувала всі заходи створити поп[улярну] літ[ерату]ру – все це заборонялось, хоч книжки були дуже невинні” [1, 489].

У цей час Б. Грінченко виступає і як поет. Літературним дебютом можна вважати надруковані у 1881 р. І. Франком у львівському журналі “Світ” перші вірші вісімнадцятирічного юнака під псевдонімом Іван Перекотиполе. Серед

них добре відомий нині хрестоматійний заклик “До праці” – кредо поета і громадянина:

Праця єдина з неволі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святее
Сміло ми будемо йти!

Праця єдина нам шлях уторує,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямує:
Нумо до праці мерщій! [1, 464–465].

Цікаво, що першим, хто підтримав молодого поета, допоміг йому повірити в себе, у свій талант, був І. Нечуй-Левицький, якому й надіслав “на розправу” Грінченку свої вірші. Він підбадьорив поета-початківця й переслав їх до редакції журналу “Світ” І. Франку. А в листі-відповіді від 21 червня 1881 р. всіляко заохочував Грінченка писати далі, і не лише вірші, а й прозу, оскільки епічно вироблена, гарна мова листа Грінченка йому дуже сподобалася. “Ваш лист написаний доброю українською прозою, а з цього можна догадуватися, що Ви будете добре писати не тільки віршами, але й прозою. Можна поздоровити українську літературу з новим робітником” [12, 287], – пророчо писав Нечуй-Левицький.

Працюючи в казенній палаті писарчуком, Борис Грінченко посилено готується до роботи вчителем. Якимсь дивом, за словами самого Грінченка, йому в комісії при Харківському університеті вдалося скласти іспити на народного вчителя. Згодом він дістає відповідну посаду в селі Веденському Зміївського повіту. Та, на жаль, село було російське, а школа – занедбана. Учнів було так багато, що доводилося працювати у дві зміни. Платня була мізерна – десять карбованців на місяць. Учитель по-батьківськи поводився зі школярами, опікувався ними, ретельно навчав, але, звичайно, мріяв викладати українською мовою. Згодом, як невпорядковану, школу закривають і Грінченка переводять у село Єфремівку. Школа була теж російська, але село розташоване на межі з Полтавщиною. Він вирішує жити на квартирі в сусідньому українському селі за три кілометри від Єфремівки. Йому доводилося щодня в мороз і негоду ходити пішки в Єфремівку, але Грінченко був радий жити в українському селі, хоча й в одному помешканні з господарями, квочками, ягнятами й телятами, як згадує в “Автобіографії”. Через рік його перевели у знову-таки російську школу в селі Олексіївці Зміївського повіту. А ще за рік йому пощастило перейти завідувачем школи в село Нижня Сироватка на Сумщині. У цей час (1884 р.) Грінченко вже був одружений із Марією Гладиліною, теж учителькою, з якою познайомився 1883 р. на вчительських курсах у Змієві. М. Гладиліна в усьому поділяла нелегке життя чоловіка і пізніше на літературній роботі взяла собі псевдонім Марія Загірня. Школа в Нижній Сироватці була гарно впорядкована, українська, і Грінченки були задоволені, що працюють для народу на українській ниві. Однак на заваді улюбленій учительській справі стають п’яничка вчитель і місцевий піп, який теж хотів керувати в школі. Він почав писати різні доноси на Грінченка, якого 1885 р. знову переводять в іншу школу. Подружжя вирішує їхати до батьків Бориса на хутір, щоб відпочити на деякий час від важкої вчительської праці на селі.

Наприкінці 1885 р. Б. Грінченко влаштовується земським статистиком у Херсоні й півтора року працює на цій посаді. Але нудна статистична робота не задовольняє його, і в 1887 р. він їде вчителювати в село Олексіївку Слов’яно-Сербського повіту. Кураторкою школи тут була відома освітянка Х. Алчевська. Школа була добре впорядкована, у гарному приміщенні. Письменник жив із дружиною та донькою Настею неподалік. Працював тут шість років, і за час його вчителювання школа стала однією з найкращих у повіті. Він зібрав для

школярів і селян гарну бібліотеку, а якщо матеріалу не вистачало, то писав сам друкованими літерами. Не лише школярі, а й селяни любили й поважали Грінченка, зверталися до нього за порадами, і він із радістю допомагав кожному.

З великим ентузіазмом ставився Борис Грінченко до педагогічної діяльності. Результатом понад десятирічного досвіду освітньої праці (1881 – 1893), глибокого вивчення історії педагогіки стали дослідження “Яка тепер народна школа на Україні” (1896), “На беспросветном пути. Об украинской школе” (1905), “Народні вчителі і українська школа” (1906) та ін. Він відомий також як автор “Української граматики до науки читання й писання” (1907) зі статтею для вчителів і прописами, новаторство яких полягало в настанові навчити дітей не лише читати й писати. “ГраMATика” містила методику поглибленого вивчення грамоти – вправи з української мови та правопису. Він автор “Рідного слова” (1912) – першої книжки для читання в школі українською мовою, яку написав разом із дружиною Марією Загірною. Названі підручники не лише багато разів перевидавалися за життя письменника, а й досі залишаються актуальними, як і взагалі педагогічні погляди Грінченка – палкого поборника освіти, що завжди обстоював викладання в школі рідною мовою.

Роки вчительської праці стали роками зростання Грінченка як письменника, публіциста, критика. Він публікує кілька поетичних збірок – “Пісні Василя Чайченка” (1884), “Під сільською стріхою” (1886), “Нові пісні і думи Василя Чайченка” (1884), “Під хмарним небом” (1893), пише десятки оповідань – “Екзамен”, “Без хліба” (1884), “Сама, зовсім сама”, “Сестриця Галя”, “Дядько Тимоха”, “Ксеня” (1885), “Хата”, “Непокірний” (1886), “Нелюб” (1887), “Зустріч”, “Каторжна” (1883), “Серед чужих людей” (1889), “Байда” (1890), дві повісті – “Сонячний промінь” (1890) і “На розпутті” (1891), розпочинає роботу над драмами. У творах художньо осмислювались життєві враження письменника в їх перегуку з ідеалами народників. Грінченко прагне широкою освітньою роботою піднести культуру народу, збудити його громадську активність, прагнення до цивілізованих форм життя, основою яких би стала висока освіченість, національна самосвідомість і високі моральні принципи народу.

Чимало з цих світоглядних переконань Грінченко теоретично обґрунтував і виклав у публіцистично-критичних статтях. Актуальність і животрепетність порушених питань (“Галицькі вірші” 1891 р., “Листи з України Наддніпрянської” 1892 – 1893 рр.) стали поштовхом до широких дискусій [14, 105]. Відповіддю на “Листи...” Б. Грінченка був цикл “Листів на Наддніпрянську Україну” М. Драгоманова, у яких той, полемізуючи з письменником, багато в чому солідаризується й підтримує пафос пошуків оптимальних шляхів утвердження та самозбереження української літератури, культури, української нації загалом. Учасники полеміки часто доходили згоди у спірних питаннях. Наприклад, Грінченко погоджується з думкою Драгоманова про те, що наріжним каменем вибудови української літератури є не лише національне самопізнання. Адже не менш важлива боротьба проти “клерикально-консервативного рутенства, бурсацько-семінарської мертвоти” [7, 74]. Водночас Драгоманов полишає обстоювану ним на початку ідею чотирьох літератур, концепцію поступовості, погоджуючись із Грінченком, що “історія не знає ніяких “підлітератур”, ніяких літератур “для домашнього вжитку”, ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає *просто літератури*, що суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, і з панамі й з мужиками” [5, 93–94]. Роздуми Грінченка й Драгоманова, що випливали зі спільності їхніх уболівань за долю української літератури, України в цілому, прагнення обох письменників піднести українську літературу до рівня найрозвиненіших європейських літератур справляли позитивний вплив на історико-літературний процес.

Слід зазначити, що така всебічна подвижницька діяльність дала підставу І. Франку в статті “Наше літературне життя у 1892 році” вітати Б. Грінченка, який “засипає мало не всі наші видання своїми, не раз многоцінними писаннями: повістями, віршами, статтями критичними й популярно-науковими, працює без віддиху”, а також завважити, що він у своїх творах “проявляє, побіч знання мови української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності” [16, 14]. Саме в такій активній діяльності вбачав Грінченко своє покликання і таку життєву позицію вважав для себе імпульсом, щоб почуватися щасливим, морально задоволеним. У листі до матері Поліксенії Миколаївни він пише: “Я радий своїм успіхам тому, що в них черпаю надію, що я не піду з цього світу, не залишивши доброго сліду, провалявшись колодою. У мене є надія, що хоч маленьку, але я кину зернинку, і вона, можливо, зійде і дасть колосок...”

Адже кожна людина прийшла для чогось у світ. І тому вона повинна виконати своє призначення. Все питання в тому, щоб правильно знайти це своє призначення і добре виконати його. І якщо правильно знайдеш і добре виконаєш, тоді буде моральне задоволення, яке по суті тільки і можна назвати щастям.

Ти зрозумієш тепер, чому я радий, у мене є надія, що я потрапив на свій шлях, і ця надія робить мене щасливим.

Нещодавно з’явилися в галицьких виданнях дві дуже прихильні рецензії на мої писання, і я відчуваю себе нагородженим. Адже для письменника нагорода тільки і може бути у визнанні потрібності його праці” [11, 160].

У 1893 р. Борис Грінченко переїздить з Олексіївки до Чернігова і працює спочатку діловодом оціночної комісії, згодом, у 1898 р., стає секретарем губернської земської управи. На чернігівський період життя письменника припадає пік широкої культурно-освітньої діяльності, оскільки він вважав, що “в нас справа просвіти є разом і справою нашого національного відродження... Освічений самосвідомий народ зуміє досягти всяких прав і – що найголовніше – зуміє вдержати їх у руках, зуміє скористуватися з їх – тим часом, як народ без світла людської і національної самосвідомості завсігди губить і те, що має, хоч би й дуже багато мав” [6, 3]. Письменник успішно реалізує свою педагогічну програму – разом із дружиною Марією Загірною видає власним коштом в умовах найжорсткішої цензури, заборони на видання українських книжок 45 назв книжок для народу. У його видавництві (засноване 1894 р. в Чернігові, відновлене в 1900-х роках у Києві) побачили світ загальним накладом 200 тисяч примірників понад 50 книжок для народного читання. Серед них вірші Т. Шевченка, оповідання М. Коцюбинського, приказки Є. Гребінки, байки Л. Глібова, оповідання Ю. Федьковича, збірка “Кобза” П. Грабовського та ін. Дбаючи про підвищення загальноосвітнього й культурного рівня народу, Грінченко пише й видає друком такі популярні нариси, як “Чума”, “Серед крижаного моря”, “Як вигадано машиною їздити”, з історії української літератури написані в белетристичній формі нариси “Іван Котляревський” (1891), “Григорій Квітка, український письменник. Життєписне оповідання” (1892), “Князь Ігор. Оповідання по “Слову про полк Ігорів” (1892), “Оповідання про Євгена Гребінку” (1892), “Пантелеймон Куліш. Біографічний нарис” (1897). Зі знанням справи популярної літератури написані “Фінляндія” (1897), “Велика пустиня Сахара” (1897), “Братства і просвітня справа” (1907), “Іван Виговський, його життя і діла” (1909).

Як пригадував пізніше П. Тичина, він свого часу з великим інтересом прочитав нарис “Під землею. Про шахти”, а М. Рильський читав виданого Грінченком “Робінзона Крузо” Д. Дефо. І. Франко завважував, що такі популярні видання

несли народів не лише знання, а й “те розуміння, що українською мовою можна писати про всякі справи, що вона здатна й до книжки, й до науки” [15, 513]. Щоб обійти пильність цензури на заборону українських видань, письменник вигадував десятки способів: писав під вигаданим іменем, додавав текст, який відволікав увагу від головного, а потім викидав його під час друкування книжки (цензура дозволяла зменшувати обсяг), подавав науково-популярну інформацію в белетристичній формі і т. п.

Сутужній фінансовій справі друкування книжок для народу трохи допоміг письменник І. Череватенко, який заповів на видавництво Грінченка тисячу карбованців. Грінченко відкладав ці кошти на приріст і пізніше, коли організувалося в Петербурзі “Благодійне товариство видання корисних та дешевих книжок”, передав новому товариству тисячу карбованців і книжки, а другу тисячу – “Просвіті” в Галичині, щоб нагороджувати авторів за кращі книжки для народу. Він підготував і видав також десятки призначених для народного читання книжок фольклорної тематики: “Колоски. Збірник казок та оповідань” (1891), “Книга казок віршем” (1894), до якої ввійшло сім оповідань (“Снігурка”, “Сопілка”, “Дівчина Леся”, “Чия робота важча”, “Маруся та князенко”, “Крук – велика птиця”, “Кузьмина”). У 1897 р. вийшла друком збірка 18 кращих українських історичних пісень “Думи кобзарські”, 1898 р. побачила світ збірка анекдотів “Веселий оповідач”.

Про плідну працю письменника на ниві фольклористики та етнографії говорить видання трьох томів оповідань, казок, легенд, пісень “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (перший том вийшов 1895 р., другий – 1896 р., третій – у 1898 – 1899 рр.). Особливо цінний третій том, де зібрано понад 1700 пісень і їх варіантів. Цікава збірка “Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр.” (1900), яку, власне, можна вважати четвертим томом вищезазначеного видання, бібліографічний покажчик “Литература украинского фольклора 1777 – 1900”, де подано майже 2000 найменувань рідкісних етнографічних видань. Грунтовна рецензія на збірку О. Малинки “Сборник материалов по малорусскому фольклору” (1902) була відзначена Золотою медаллю Російської академії наук. Стаття “Пісня про Дорошенка й Сагайдачного” (1908) розкривала обшир знайомства письменника з українським фольклором.

Під час перебування в Чернігові Б. Грінченко займався не лише видавничою справою. Він також бере активну участь у роботі нелегальної “Чернігівської громади”, програма якої містила протидію самодержавству. За дорученням “Громади” пише брошуру “Народ у неволі” (1895), у якій звертається із закликком до європейської громадськості не підтримувати колонізаторської політики Росії щодо України, а також на засіданні “Громади” виголошує доповідь “Нова сім’я. Було, є, буде”, у якій обґрунтовує суспільний ідеал – увести український народ “рівноправним товариством у вселюдське товариство”. Видавничій роботі Грінченко віддавав безмір часу. Він не лише пише книжки, редагує їх, читає та править верстки, а й виконує чорнову роботу – пакує книжки, відносить на пошту, веде листування із замовниками. Звільнився від видавничих клопотів лише тоді, як у Петербурзі організувалося “Благодійне товариство видання корисних та дешевих книжок”. У Чернігові успішно працює і як письменник. Щира дружба єднає його з В. Самійленком та М. Коцюбинським, які жили на той час у Чернігові, міцніють творчі контакти з І. Франком, М. Павликом, П. Грабовським. У цей період побачили світ такі видання, як поетична збірка “Пісні та думи” (1895), збірка оповідань “Хатка в балці” (1897), “Оповідання” (1898), драматичні твори, написані в 1890-х рр. (“Ясні зорі”, “Степовий гість”, “Серед бурі”, “На громадській роботі”, “Нахмарило”).

Слід сказати також про подвижницьку діяльність Б. Грінченка як упорядника колекції музею української старовини В. Тарновського, у якій були особисті речі, малюнки та рукописи Т. Шевченка, шабля Б. Хмельницького та інші цінні реліквії української історії (одяг, картини, портрети гетьманів, українських письменників, ікони, козацька зброя та ін.). Усі ці речі В. Тарновський заповів чернігівському земству без опису. Грінченко береться безоплатно (хоча земське зібрання й давало 700 карбованців на впорядкування музею) описати колекцію. Роботи було дуже багато, довелося письменнику з дружиною півроку працювати і в будень, і у свято. Результатом такої напруженої праці Грінченків на користь української справи був каталог першого національного українського музею (“Каталог музея украинских древностей В. Тарновского. Составитель Б. Д. Гринченко”). Земство запропонувало дружині Грінченка стати завідувачкою музею, і вона з радістю погодилася. Однак адміністрація й поліція цього не дозволили, адже письменник вважався непокірним офіційній владі. На карб Грінченкам ставилося навіть те, що їхня хатня робітниця харчувалася з ними за одним столом.

Завжди активна громадська позиція в обороні національної культури, пропаганда ідей національного відродження та просвіти, соціальної рівності, потужна наукова, письменницька, видавнича діяльність викликали незадоволення, різкий спротив влади, і Грінченко мусив залишити службу в земстві. Певний час він займається лише літературною роботою. Пише дилогію “Серед темної ночі” (1900), “Під тихими вербами” (1901), оповідання “Покупка”, “Палії”, “Як я вмер”, “Болотяна квітка”, низку поетичних творів.

Позицію Бориса Грінченка як письменника та громадянина багато в чому пояснює його розуміння ролі особистості в історії, її покликання. У художніх творах, публіцистичних, літературно-критичних працях, а також у листуванні він завжди говорив про вагомість вчинків кожного для загальної справи, самоусвідомлення особистості, важливість індивідуального в історичному контексті загального. Прикметними рисами його світогляду були віра в людину, духовні потенції індивіда. Він обстоював суспільну значущість естетичного ідеалу; звідси випливає прагнення до всебічної розбудови образу позитивного героя (інтелігент-культурник), орієнтація на громадянську актуальність тематики й проблематики, наголос на освітньому, виховному значенні художнього слова.

Естетичний ідеал письменника формувався під впливом кількох чинників. Основний – літературні вчителі, великі серцем і розумом творці, які ввели його “в храм пишної краси”. На його переконання, краса ця здатна піднести людський дух до “небесної утіхи” і надати людині, обтяженій земними клопатами, можливість “духом вільним до неба досягти” (вірш “Учителям”). Не менш важливим для митця є прагнення досконало знати життя народу – його світогляд, історію, народнопоетичну творчість, мову. Письменник повсякчас зобов’язаний перейматися інтересами народу. Обов’язком митця Грінченка (як і Шевченка) вважав любов до людини з позицій братерського співпереживання, а не месійної вишчості. На його думку, література, митець мають бути суспільно заангажованими. Література мислиться як “одбиток” життя, дзеркало реальної дійсності, а письменник – як будитель духовності народу. Впливаючи на найширші верстви населення, українське письменство має дбати про піднесення самосвідомості народу. Метою піднесення культурно-освітнього рівня є національне самоусвідомлення та соціально-економічне звільнення, що збереже українців як націю. Такі переконання на практиці іноді вели до підпорядкування художньої ідеї суспільним, хоча цей висновок не слід беззастережно переносити на весь творчий доробок письменника. Адже відомі й інші судження Грінченка, де ставилася вимога художньої майстерності, оригінальної поетики, стильової неповторності [4].

Усе це свідчить, що літературно-естетичні погляди письменника змінювались у процесі його творчої діяльності. Наприклад, у 1900-х роках світоглядна настанова на культурницьку діяльність поступається місцем ідеї радикальних суспільних змін. Визвольна ідея превалює і в його художній практиці (вірші “Стяг”, “Приходить час”, “Співцєві”). Така позиція єднала Грінченка з неокласиками, для яких (за С. Єфремовим) історія письменства – це історія суспільних ідей. Внутрішнім сюжетом поетичних збірок відповідно до філософсько-естетичних підвалин доби стає також історія душі літературного героя з усіма напівтонами, нюансами настрою, почувань особистості межі століть. Знімається властива першим збіркам лозунгова прямолінійність поетичних висловлювань.

Естетичні погляди Бориса Грінченка формуються в річищі просвітницьких ідеалів із розумінням мистецтва як носія передових ідей (хоча вони містять і поклоніння Красі, Любові, Ідеалові в їх абсолютній сутності: “Моє кохання”, “Христя”, “Я ще живу?.. Чи се мій дух похмурий...”), прагненням створювати високу національну культуру. У центрі уваги – піднесено-героїчне начало (найвиразніше це означилось у його драматургії: “Ясні зорі”, “Серед бурі”). У цілому світоглядні позиції письменника позначені оптимізмом, життєствердною спрямованістю. Цікаво в цьому плані потрактовано у творчості Грінченка образ Сонця – символ творчої енергії, любові до людей. Багато уваги він приділяє морально-етичним стосункам у суспільстві, кантівському моральному імперативові, який у його художній творчості досить широко витрактовується. Однак повсякчасне прагнення до нормативності, моральних принципів героя, його ідейних настанов у деяких творах іноді призводили до надмірного дидактизму, спрощення проблем, особливо це стосувалося прозових і драматичних творів.

У 1902 р. Борис Грінченко з родиною переїздить до Києва, маючи намір працювати лише на літературній ниві. С. Єфремов завважував, що “він був, можна сказати, першим професійним письменником на Україні” [8, 507]. Однак власне письменницька діяльність була майже на два роки перервана наполегливою роботою над укладанням словника української мови. Це без перебільшення можна назвати творчим і громадянським подвигом. Про те, щоб скласти словник української мови, мріяли багато діячів вітчизняної культури – П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Павлик та ін. Проте лише завдяки гідним подиву витривалості, наполегливості, твердому рішенню довести справу до кінця робота над словником завершилась. Словник укладений не лише з матеріалів, які були в розпорядженні журналу “Киевская старина”, а й із великої кількості власних надбань самого Грінченка. Результатом напруженої праці став чотиритомний “Словарь української мови”, що, як і його мовознавчі студії “Огляд української лексикографії”, “Три питання нашого правопису” та інші, не втратив своєї наукової цінності й на сьогодні. До матеріалів редакції “Киевской старины” було додано тисячі нових слів із коментуванням їх за найавторитетнішими джерелами. Робота була завершена 1904 р. і здобула високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців, а 1906 р. Російська академія наук відзначила “Словник” другою премією ім. М. Костомарова.

Особливу вагу у творчій спадщині письменника має також книжка із промовистою назвою “Перед широким світом” (1907). Як завважує Б. Грінченко у вступній статті “Кілька слів на початок”, українська нація за рівнем культурного розвитку й самосвідомості розділена на дві частини – інтелігенцію і народ. Шляхи до їх єднання письменник убачав не в зниженні культурного рівня інтелігенції до рівня освіти мас, а в піднесенні широких народних мас “до тих високостей, на які вже вибралася народна думка”. Грінченко окреслює коло основних проблем просвіти народу, оскільки, на його переконання, в Україні

“справа просвіти є разом і справою нашого національного відродження, <...> найтвердішими і найміцнішими підвалинами національної самостійності” [6, 3]. “Перед широким світом” містить два розділи: “Книга на селі” і “Народний театр”. В основу книжки покладено власний матеріал соціологічного вивчення сільського читача, спробу визначити літературу, необхідну народові для читання, а також визначити рівень інтелектуальної та освітньої підготовленості сільського читача до сприйняття тих чи тих творів. Посилаючись на власний досвід спілкування з читачем-селянином, Грінченко доходить висновку, що навіть першопочаткова освіта селянина не перешкоджає сприйманню й розумінню серйозних творів світової класики: “Коли наші слухачі й читачі розуміли “Захара Беркута” Франкового, “Тараса Бульбу” Гоголевого, “Сагайдачного” Мордовця, “Черниговку” Костомарова, Софоклову “Антигону” або “Вільгельма Телля” Шіллерового, то чому б вони не могли зрозуміти повістей Діккенса, В. Скотта, Бічер-Стоу, Еркман-Шатріана, Віктора Гюго, Б. Б’єрнсона або хоч деяких драм Шекспіра, Ібсена, Гауптмана?” [6, 249].

Книжка, викликана палким бажанням письменника піднести читацьку культуру українського селянина до рівня освічених верств, вийшла далеко за межі поставленої проблеми та засвідчила глибину письменникового розуміння питань літератури, науки, театру. Написана у формі об’єктивної розповіді (як щоденникові записи, діалог), вона не позбавлена й художньої вартості: у ній спостерігаємо тонкий психологічний аналіз, відтворені колоритні образи селян-читачів, акторів.

Завважимо також повсякчасну культурно-громадську, просвітницьку діяльність Б. Грінченка. Громадянський обов’язок покликав письменника відгукнутися на події першої російської революції гострим нарисом “9 січня”, узяти участь в організації Української радикальної партії, редагувати щоденну українську газету “Громадська думка” (згодом “Рада”), журнал “Нова громада”, очолити Всеукраїнську вчительську спілку, стати одним із засновників і незмінним упродовж багатьох років головою товариства “Просвіта”.

Невичерпна енергія діянь Грінченка-громадянина йшла поряд із не менш плідною письменницькою роботою. Професійну літературну роботу він розпочав як поет і поетичну творчість вважав насамперед виявом духовних потенцій особистості. І саме в його поезії слід шукати оті “думи про вічність”, про які говорив С. Єфремов, коли писав: “Може ніхто, як Грінченко, не почував так потреби в тихій, спокійній роботі кабінетного вченого; може ніхто не тужив так і не рвався за тим життям, що дає змогу викристалізувати чисту думку; може ніхто не розумів так принади й чистої краси і не бажав упитися нею. Але всього цього йому для себе треба було і він, не вагаючись, відкидає власні потреби... Він, що чудово розумів принаду й чари краси – своїм власним поезіям уділяє тільки окрушини свого часу і таланту, як “робітницькому одпочинкові” [8, 505].

Якщо поезія багато в чому була простором вияву духовного життя Грінченка як особистості, то проза і драматургія оберталися в колі ідей просвітництва й позитивістських орієнтирів, дбаючи, за словами М. Чернявського, про писання реальне, правдиве, доступне широким масам [17, 23]. Це не означало зосередження уваги письменника лише на селянській проблематиці й тематиці, хоча оповідання про село, його великі драми й малі радощі є окрасою малої прози Грінченка (“Без хліба”, “Хата”, “Нелюб”, “Грицько”, “Украла”, “Підпал”). Його прозові твори – найвідоміший читачеві доробок: здійснено десятки перевидань, перекладів російською, польською, німецькою мовами. Перекладалася мала проза й повісті, драматичні твори відомі менше. Проте І. Франко, маючи на увазі передусім історичні романтичні драми ідей Грінченка “Ясні зорі”, “Степовий гість”, “Серед бурі”, в огляді “З останніх десятиліть XIX віку” писав: “Талановитий

поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючися дати нашій літературі історико-патріотичну драму вищого стилю” [15, 514].

Письменник повсякчас дбав про зростання, розквіт національного театру, його утвердження на міжнародній арені. У листі до Панаса Мирного від 3 лютого 1908 р. він писав: “Що наше письменство треба збагачувати перекладами кращих творів світових письменників, – про це нема що й казати. Так само цілком зрозуміло, що нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей, ставши нарешті на той ґрунт, на якому стоять театри інших народів, міг розвиватися в повній мірі і зробитися рівноправним членом у великій сім’ї національних театрів світу” [3]. З цією метою він у максимально стислий термін разом із дружиною та донькою переклав, зредагував та видав твори “коханого німця” Ф. Шиллера (“Вільгельм Телль”, “Марія Стюарт”), Г. Гауптмана (“Перед сходом сонця”, “Візник Геншель”), О. Мірабо (“У золотих кайданах”), А. Шніцлера (“Забавки”), В. Сарду (“Рідний край”), Г. Зудермана (“Огні Іванової ночі”, “У рідній сім’ї”, “Кінець Содомові”), М. Метерлінка (“Монна Ванна”) та інші твори світової драматургії. Ця робота стала можливою також завдяки вільному володінню не лише слов’янськими, а й німецькою, французькою та італійською мовами.

Окремо слід сказати про переклади творів Г. Ібсена. Відомо, що Ібсен був одним із найулюбленіших письменників Грінченка. За словами М. Загірньої, він мріяв “вивчити норвезьку мову, щоб читати Ібсена в оригіналі й писати про нього” [10, 98]. Заходом Грінченків було перекладено вісім драм Г. Ібсена, а саме: “Основи суспільності” (“Підпори громадянства”), “Ляльковий дім” (“Нора”), “Примари”, “Ворог народів”, “Росмерсхольм”, “Жінка з моря”, “Гедда Габлер”, “Будівничий Сольнес” (остання не була надрукована). Письменник особисто здійснював відбір творів для перекладу і редагував усі переклади. Загалом перекладацька діяльність Б. Грінченка надзвичайно широка. Упродовж 1903 – 1906 рр. побачили світ не лише драми Г. Ібсена, а й твори З. Топеліуса, Г.-Х. Андерсена, Є. Амічіса, М. Твена, А. Франса, О. Шрейнер, Г. Брандеса. Причому, як і переклади 1880 – 1890-х років (лірика О. Кольцова, Ол. Плещеєва, А. Майкова, Г. Гейне, неперевершений і донині переклад “Лісового царя” Й.-В. Гете), переклади останнього періоду життя і творчості письменника позначені високою художньою майстерністю, тонким відчуттям духу епохи, стилю оригіналу й були орієнтовані на потреби часу, потреби розвитку художньої свідомості. Грінченко виступив також упорядником антології української та всесвітньої літератури “Досвітні огні”. Збірник виходив у 1906 і 1908 рр.

Виснажлива праця разом із тяжким особистим горем, що спіткало Б. Грінченка (майже одночасна смерть єдиної доньки, онука й матері письменника), загострили набуту у в’язниці хворобу легень. На позичені в батька гроші Грінченко у вересні 1909 р. їде з дружиною до Італії лікуватись, де тяжко переживає розлуку з Україною, звістку про закриття “Просвіти”, утиски демократії. 6 травня 1910 р. в м. Оспедалетті Борис Дмитрович Грінченко помирає. Тіло його перевезено до Києва й поховано на Байковому кладовищі. Похорон письменника перетворився на багатотисячну демонстрацію протесту проти самодержавних утисків та ушлявлення “робітника без одпочину” на благо України.

У вірші-поменнику О. Олеся “Б. Грінченкові” життя й діяльність митця асоціюється з образом невтомної білої чайки та вільної і ясної морської хвилі, що несли спраглим простір і красу духовного відродження. Поет, висловлюючи жаль у зв’язку зі смертю Грінченка, переконаний, що справу життя й діянь письменника і громадянина буде продовжено:

Із хмари білої чайок,
Що понад озером шуміли,
Одна упала на ставок,
І смерть, як крук, її вхопила...
І плач понісся навкруги...
Страшні ридання над труною...
І вкрили чайки береги,
Прибиті втратою тяжкою,
А в мент умерлої надії
Родились в гніздах молодії.
Весела, вільна і ясна

Сміялась хвиля і котилась,
Та скеля дужа і міцна, –
І об граніт вона розбилась.
І схвилювалось в нетрях море,
І загуділи голоси:
Ми не угледимо простори,
Ми не побачимо краси...
В розпуці море в груди било
І в хвилях сяло і кипіло,
[І в муках море з хвиля ридало,
Нова труна... нова могила] [13, 649].

Прикметно, що й сам вірш О. Олеся є певною мірою розгортанням, продовженням мотивів філософської символіки природи в поезії Грінченка (“Дуб”, “Тільки одна не пишалась...”, “Хвиля за хвилику плеще й зникає...”), коли філософія змісту життя й діянь людини впливає з паралелі картин природи. Очевидне також мистецьке обігрування літературного псевдоніма Грінченка – Чайченко – як образу білої чайки (за християнською символікою білий колір означає явлення небесного в земному, є символом сфери абсолютно духовного). О. Олесь високо оцінює його зусилля в розбудові духовності, ідеальних змагань людини.

І донині залишаються сучасними й актуальними найкращі вірші Бориса Грінченка, прозові твори, драми, переклади, праці з педагогіки, критичні й літературознавчі статті, історичні нариси, мовознавчі розвідки, етнографічні та фольклористичні матеріали, бібліографічні роботи та широковідомий “Словарь української мови” в чотирьох томах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грінченко Б.* Під тихими вербами: Вибрані твори. – Київ: Рад. школа, 1991. – 492 с.
2. *Грінченко Б.* Лист до І. Липи від 9.02.1892 р. // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 3. – Од. зб. 41016.
3. *Грінченко Б.* Лист до Панаса Мирного від 3.02.1908 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – Од. зб. 553.
4. *Грінченко Б.* Листи до І. Зозулі // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 3. – Од. зб. 40848.
5. *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської. – Київ: Губернське правління, 1917. – 180 с.
6. *Грінченко Б.* Перед широким світом. – Київ: Друкарня С. А. Борисова, 1907. – 317 с.
7. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну. – Київ: Криниця, 1917. – 121 с.
8. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – Київ: Femina, 1995. – 688 с.
9. *Марія Загірня.* Сторінки спогадів. Дещо про Бориса Грінченка // Прапор. – 1967. – № 10. – С. 102–103.
10. Над могилою Б. Грінченка. – Київ: Вік, 1910. – 184 с.
11. Неизвестные письма Б. Д. Гринченко // Радуга. – 1963. – № 12. – С. 158–167.
12. *Нечуй-Левицький І.* Лист до Б. Грінченка // *Нечуй-Левицький І.* Збір. творів: У 10 т. – Київ: Наук. думка, 1968. – Т. 10. – С. 287.
13. *Олесь О.* Твори: У 2 т. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 1. – 958 с.
14. *Погрібний А.* Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст. – Київ: Либідь, 1990. – 229 с.
15. *Франко І.* З останніх десятиліть XIX віку // *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 471–528.
16. *Франко І.* Наше літературне життя в 1892 році // *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1981. – Т. 29. – С. 7–22.
17. *Чернявський М.* Кедр Ливана: Спогади про Б. Грінченка. – Херсон: Українська книгарня, б. р. – 36 с.

Отримано 14 березня 2018 р.

м. Київ